

Մ. Հ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԱՂԸ ԹՐԱԿԻԱՅՈՒՄ

յուսիսային Հունաստանի և մասնավորապես Թրակիայի հույների մոտ մատաղի սովորությունը յուրահատուկ է և հետաքրքրական: Մատաղի սովորությունը օտար է դասական Հունաստանի կռապաշտական ծիսական սովորություններին, ինչպես և քրիստոնյա Հունաստանի ավանդություններին: Շատ հավանաբար օտարամոտ այդ սովորությունը հույները վերցրել են հայերից:

Սույն հոդվածով այդ հարցը քննության ենք առնելու:

Արյունոտ զոհի կամ պատարագի սովորությունը համարյա գոյություն չի ունեցել քրիստոնյա Հունաստանում, բացի Զատիկի գառնադենումից: Իսկ շինությունների հիմնարկության առթիվ մտրթվող գառնովը կամ աքլորը սնոտիապաշտական հավատի՝ այսինքն ոգիներից շննքը ամուր դարձնելու խնդրանքի և մաղթանքի՝ սովորության շարունակությունն է: Սա ո՛չ մի նմանության ելը չունի մատաղի այն սովորության հետ, որ Նոր Հունաստանի որոշ շրջանում գործադրվում է:

Թրակիայի հյուսիս-արևելյան շրջաններում, հունական և բուլղարական գյուղերում՝ հասարակաց մատաղներ են անում զվարակներով: Փոքր Հեմոս լեռան արևելյան կողմերը գոյություն ունի բյուզանդական շրջանից Այիոս Իլիասի (Ս. Նղիայի) վանքը, ուր ամեն տարի հուլիսի 20-ին, այդ սրբի տոնին, մատաղ են անում գյուղացիները: Ս. Նղիա Մարգարեի տոնին զենում են զվարակներ, գյուղի կամ ավանի բնակչության թվի համեմատությամբ:

¹ Ֆիլիպի, Գավաթը, Այիվասի, Դավուտը, Ռաման, Ռավդա, Գլադերն, Էվատաթյոսթի, Նեմոնա, Սինաթը, Չուբուրբոյ, Ասրոտ, Մեծ և Փոքր Մախատրներ, Պանա և այլն:

Ըստ կանոնի՝ մատաղացու զվարակը պետք է լինի 2—5 տարեկան, սպիտակ, բացարձակապես առողջ և լծի չկապված:

Մատաղացուն բերում կապում են գյուղի հրապարակում, մի տարեց ծառից: Քահանան օրհնում է մատաղացուն և մի ամանի մեջ դրված աղը: Մատաղացու կենդանու եղջյուրների վրա զետեղում են վառված մոմեր, զարդարում են կարմիր շղարշով կամ ժապավեններով: Մի խեցու վրա վառում են խունկ և խնկարկում առասուներն: Մառի մոտ փորում են մի փոս: Ամուր կապում են մատաղացու կենդանու ոտները, պառկեցնում են փոսի մոտ, այ կողի վրա և գլուխը արև-վելք դարձրած: Մորթողը, որը անպայման պետք է աշխարհական լինի, ձեռքի դանակով խաչակնքում է մատաղացու անասունի կողորդին ու կատարում զենումը: Զոհի արյունը հոսում է փոսի մեջ:

Այդ արյունով խաչակնքում են ներկա գտնվող մանուկների ձախտները, որպեսզի չնիվաղանան և առողջ լինեն:

Գյուղացիների մեջ կա այն հավատը, որ հիվանդություններից պաշտպանվելու համար, անպայման պետք է զվարակ զենու Այիոս Իլիասի տոնին:

Զվարակի մորթը աճուրդի են դնում և նրանով վճարում մատաղացուի արժեքը: Մսի մի մասը բաժանում են աճուրդի մասնակիցներին, իսկ մնացած մասը եփում են ձավարով կամ բրնձով և ուտում ծառի տակ, բոլոր գյուղացիների մասնակցությամբ, փարջով գինի են խմում, մի քիչ էլ թափելով գետինը և մաղթում՝ «մատաղը օգնական»:

Մեծ Մանաստըրում տանուտերը ինքն է կատարում մատաղացուի օրհնությունը: Վառում է մոմը, խաչակնքում է մատաղացուի գլխին, մեջքին ու ագիին և հետո մորթում: Արյունովը խաչակնքում է տան չորս պատերը:

Մատաղի շարժառիթն ու զվարակի զենման նպատակն է արգասաբերությամբ և ա-

ռոդդութիւն մաղթանքը և ճահճային հիվան-
դութիւններից զերծ մնալու բաղձանքը:
Մատաղը մատուցվում է առհասարակ բարձր
վայրերում, լեռների վրա կանգնած վանքե-
րի շրջակայքում, ծառերի տակ և մասնա-
վորապես Այիոս Իլիասի տոնին: Սա այն
սուրբն է, որ փոխանորդել է հեթանոսական
արևի աստվածութիւն և ընդունվել է որպէս
ամեն տեսակի հիվանդութիւնների բուժող
և առատութիւն ու արգասավորութիւն աղ-
բայութիւն:²

Եղան պաշտամունքը հնուց գոյություն է
ունեցել շատ ժողովուրդների կրոնական
հավատալիքների մեջ: Սակայն մեր նպա-
տակն է՝ ցլի կամ եղան պաշտամունքից
ալվելի, խոսել եզր իբրև զոհ մատուցելու սո-
վորութիւն մասին:

Նախնի հուշները եզր զոհում էին իբր
բուսականութիւն ներկայացուցիչ: Հուշնե-
րի մոտ այդ սովորութիւնը ծանոթ է բու-
ֆոնիա (եղան զենում) անունով: Եղան զեն-
ման արարողութիւնը տեղի էր ունենում
հունիսի վերջերին կամ հուլիսի սկզբներին,
երբ Աստիկեում վերջացած էր լինում կամ-
նումը:

Չվարակ զոհելու սովորութիւնը կար նաև
հրեաների մոտ: Կար նաև զոհի արյունը
սրսկելու և մի փոսի մեջ թափելու հրահան-
գը: Սակայն, երբ Թրակիայում օրհնվում է
անասունը, զենվում է աշխարհակաճի կող-
մից, մատաղ է լինում, մատաղի ճաշակմա-
նը մասնակցում է ամբողջ համայնքը, հրեա-
ների մոտ գոմբ զենվում, ռոջակիզվում և
այլովում էր Բանանայի ձեռքով: Հուշները մի
բարիք էին սպասում զոհի արյունից, և որով
խաղկնեցում էին տան գլխավոր մասերը,
երեսանների ճակատները, մինչ հրեաների
մոտ՝ արյան շնորհքը մասնավորվել է տա-
նալին և վարագուրին սրբաբանա՞:

Թրակիայի հուշները զվարակ զոհելու սո-
վորութիւնը երբայցիներից փոխ շեն ա-
նել. եթե այդպես եղած լինել, պետք էր, որ
այդ սովորութիւնը տարածված լինել քրիս-
տոնյա հուշն ժողովրդի մեջ, ընդհանրապես,
հետևաբար և Հունաստանի ամեն կողմը:
Մինչդեռ մատաղի սովորութիւնը հանդիպում
ենք միայն Թրակիայի շրջանում:

Միթրայականների մոտ էլ սովորութիւն
կար զվարակ կամ ցուլ զենուլ, ի պատիւ
Միթրայի: Միթրայականութիւն անբաժան
մասն էր զոհի, մատաղի սովորութիւնը, ո-

² Վերոգրյալ ազգագրական ծանոթութիւնների հա-
մար մեզ գլխավոր աղբյուր է ծառայել հունական
ազգագրական ընկերութիւն օրգան «Δαογρագα»
հանդեսի Գ հատուկը:

³ Իսրայելի մոտ զոհաբերութիւն պայմաններն ու
տեսակները մանրամասնորեն տրված են «Գիրք Ղե-
սացոյց», Ա—Զ գլուխներում:

րովհետև նրանք հավատում էին, որ աշ-
խարհի խաղաղութիւնն ու առատութիւնը
ծագում էր գոմի արյունից:

Բոլոր միթրայական մեհյանները ունեն
մի պատկեր, որը ներկայացնում է Միթրա-
յին փողոտելիս մի ցուլ, որի կողից առա-
յին տորեն հոսում է արյունը, և որից ծլում է
նոր կյանքը: Միթրայական նորահավատը
մկրտվում էր զոհվող զվարակի արյունով և
«վերստին ծնվում»:

Միթրայի զոհաբերութիւնը ներկայացնող
քանդակների վրա մատաղացուն դարձել է
զեպի արևելք: Երկու ջահակիրներ կանգնել
են, մին առաջ և մյուսը ետ:

Միթրայական կրոնի հատուկ զոհման ա-
րարողութիւնը ներկայացնող քանդակնե-
րում կամ նկարներում Միթրայի դաշունա-
հարած ցլերից ոմանց պոչը վերջանում է
ցորենի երեք հասկերով, իսկ քանդակներից
ոմանց վրա էլ, դանակի խրված տեղից ցայ-
տող արյան փոխարեն, ցորենի հասկեր են
դուրս ելնում: Չոհվող ցուլը խորհրդանշում
էր ցորենը, առատութիւնը, պտղաբերու-
թիւնը:

Միթրայականութիւնը հուշների մոտ հող
չէր գտել, ոչ պարսիկների կարճատև տիրա-
պետութիւն ժամանակ (Ս դ. մ.թ.ա.), ոչ էլ
Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների
ժամանակ, հուշն-պարսկական փոխհարա-
բերութիւնների առավել ներկայատու գոյու-
թիւն ժամանակաշրջանում:

Հուլիանոս Ուրացող կայսեր (331—363
թ. թ.) միթրայականութիւնը Բյուզանդիա-
յում մուծելու փորձերը ապարդիւն անցան՝,
որովհետև Հելլադայի համար մի «բարբա-
րոս» աստվածութիւն էր Միթրան:

Արդ, հարց է, թե ե՞րբ և ի՞նչպէս Թրա-
կիա է մտել մատաղի սովորութիւնը:

Պատմական փաստերը խոսում են այն
մասին, որ մատաղի սովորութիւնը Թրա-
կիա է մտել բյուզանդական ժամանակա-
շրջանում Թրակիա բռնազաղթիցված և հաս-
տատված հայերի միջոցով:

⁴ Կարևոր և նկատանելի պարագա է նաև այն, որ
միթրայականութիւն մեջ մատաղացու զվարակի ճա-
կատը կապում էին մի պարոչ և եղջյուրներից կա-
խում էին ծաղկեպսակներ, երբեմն էլ ոսկեզօծված և
բրդյա երկաղներով էին զարդարում (տե՛ս Mar-
quart, «Le culte chez les romains», vol. I, էջ 216:
—Ch. Darrobert, «Dictionnaire des antiquités
grecques et romaines», Taurobolium և Sacrificium
հոդվածները:

⁵ Միթրայականութիւն և քրիստոնեական վրա
ունեցած դերի և ազդեցութիւն շուրջ հանձնարարելի
է Arthur Weigall-ի «The Paganism in our christia-
nity (Hutchinson)» աշուշ գիրքը:

Թեոդոսիոս Փոքր կայսեր օրով (408—450 թ. թ.) բյուզանդական կայսրության արևելյան սահմանների վրա, ինչպես և Կոստանդնուպոլսում, հայեր էին հաստատվել⁶։

Մորիկ կայսրը բազմաթիվ հայեր գաղթեցրել և տեղավորել էր Թրակիայում⁷։

Կոստանդին Կոպրոնիմոսի օրոք (741—755 թ.թ.) նույնպես հանդիպում ենք հայերի զանգվածային բռնագաղթին՝ դեպի Թրակիա⁸։

Աննա Կոմնենեն, իր «Ալեքսիական»-ում գրում է, որ Հովհաննես Չմշկիկ կայսրը (969—976 թ. թ.) պավլիկյաններ էր գաղթեցրել Թրակիա⁹։

Հունաստանում մատաղի ծանոթ սովորության հանդիպում ենք բյուզանդական կայսրության օրով և զանազան այլ առիթներով գաղթեցված հայերից բնակեցված վայրերում, հատկապես Թրակիայում¹⁰։

Արդ, հայերը ունեին մատաղի սովորությունը։ Ի՞նչ էր նրանց ըմբռնումը եզան և զվարակի և առհասարակ մատաղի մասին։ Շատ հին ժամանակներից հայ հողագործ և անասնապահ ժողովրդի կրոնական հավատալիքների մեջ եղել է եզան պաշտամունքը։

Սովորություն էր զոհեր մատուցել հաղթանակների առթիվ, ինչպես Տրդատ Գ-ի հայրը Խոսրով, որը իբր երախտագիտություն պարսիկների դեմ իր տարած հաղթությանը, «սպիտակ ջրուք և սպիտակ նոխազօք, սպիտակ ձիով և սպիտակ ջրով... զհայրենեացն պաշտամանց տեղիսն մեծարէր»¹¹։

Հաղթանակների առթիվ ցույ զոհելու սովորությունը մենք հանդիպում ենք նաև պատկերամարտ հույն չկայսր Նիկեիորի ժամանակ, ինչպես վկայում է ժամանակագիր Թեոֆանը¹²։ Նա գրում է, որ Նիկեիոր կայսրը, Վարդ Պատրիկի ապստամբության ժամանակ, նրան հաղթելու համար, մի ցույ զոհեց և ընկալյալ ծեսերը կատարել տվեց։ Նա հաղթեց և այդ հաղթանակը վերագրվեց զոհաբերության։ Սա փաստ է, որ հույների մոտ գոյություն չունեն նման զոհաբերություն և Թեոֆանը այդ հիշում է՝ պարսավելու համար Նիկեիոր կայսրին։

Եզնիկ Կողբացին վկայում է, որ հայերը հավատում էին սրբազան եզների, որոնք ունեցանում են վիշապների և մարդկանց ազատում չար ոգիներից։ Հայ հեթանոս հա-

վատալիքների մեջ կարևոր տեղ էր գրավում եզը։ Եզը եղել է խորհրդանշել արգասավորության, հացի անպակասության¹³ և զանազան հիվանդություններից ազատվելու։ Այդ սպիտակ եզների կամ գոմեշների մազերից տանում էին և գցում իրենց ամբարները, որպեսզի անսպառ լինի ալյուրը։ այդ մազերը պահում էին իրենց վրա, բուժվելու համար տեղից և այլ հիվանդություններից¹⁴։ Հաստանի մի քանի հինավուրց վանքերում պահում էին հատուկ եզներ, որոնք սուրբ էին ժողովրդի աչքում։ Մշո Առաքելոց վանքում պահվում էր մի եզ, Վանի մի շարք վանքերում, ինչպես Խաթուն Տիրամոր վանքում պահվում էին սպիտակ խալ (Տիրամոր նշան) ունեցող եզներ¹⁵։

Անի քաղաքի 1218 թվականի մի արձանագրությունում հիշվում է, թե Անիի բնակիչները պարտավոր էին ամեն տարի Ջատիկի զվարակի մորթին մատուցել եպիսկոպոսին¹⁶։ Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ սովորություն ունեին ամեն տարի զվարակ զոհելու և մորթին էլ կղերականին նվիրելու։

Մատաղի մորթին քահանային նվիրելու սովորությունը մնացել է մինչև Շնորհալու ժամանակները, որը հրահանգում է. «...ի դենեալս անտի օրինագրեաց տալ հատացելոց քրմացն մասունս, ոչ միայն զոր այժմս տան երի և մորթի¹⁷։ Իսկ մատաղից ակնկալած օգնության հավատի շարունակության փաստ է Շնորհալու այն խոսքը, որ ասում է. «քանզի անասնոցն զենմունք ոչ այլ ինչ առաւելութիւն ունին օգնութիւն... ի պաղոց և ի սերմանեաց, այնպէս և յանասուն կենդանեաց...»¹⁸։

Գարեգին վարդապետ Սրվանձտյանցը «Մանանա»-յում հիշատակելով Վանի բնակչության սովորությունների մասին, ասում է, թե երաշտի կամ այլ բնական պատուհասի պարագայում սովորություն ունեն մատաղ անելու։ Որպեսզի մատաղը ավելի հանդիսավոր լինի, թաղի հասարակությունը

11 Խ. Սամվելյան, «Հին Հայաստանի կուլտուրան», հատ. Ա, էջ 176—183։

12 «Ազգագրական հանդէս», XXV (1913), էջ 45—46։

13 Նույն տեղում, XXIII (1911), էջ 123, XXVI (1916), էջ 210։ Գարեգին վարդապետ Սրվանձտյանց, «Մանանա», էջ 119։ Տե՛ս և Հ. Հ. Ոսկյան, «Գնումյանց և Աղբերունի վանքերը», «Հանդէս ամսօրեայ», 1940, էջ 192—213։

14 Գրիգոր Տաթևացի, «Գիրք հարցմանց», Կոստանդնուպոլիս, էջ 397։ Տե՛ս և Զավախիշվիլի, «Նյութեր սոցիալական շարժումների պատմության համար» (հայերեն թրգմ.), Ե., 1937, էջ 35։

15 Ներսես Ենդեգլի, «Թուղթ ընդհանրական», էջ միածին, 1865, էջ 352—362։

16 Նույն տեղում, էջ 364։

⁶ N. Βαρελδγδ, «Θρακια», հատ. Ը, էջ 318—329։

⁷ «Պատմություն Սերգիսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն», Թիֆլիս, 1912, Գլ. Ը, էջ 82, գլ. Ի, էջ 112։

⁸ Աննա Կոմնենեն, «Ալեքսիական», Բոնն, 1873, հատ XIV, էջ 8։

⁹ Ագաթանգեղոս, Տփղիս, 1909, էջ 22 և 34։

¹⁰ Bonne, 1839, T. I, 759։

Օրհնությունն լիբրալությունն էր՝ «և պարզեցնեց զթողություն մեղաց, աճեցո զհաստս և զանդեայս և զամենայն ինչս և ստացուածս ծառայից քոց» և այլն: Ենորհալին ասում է. «Իսկ... զոր տեառնական կոչեն... կարգաւորեն զգրեալն օրհնութիւնսն ի վերայ աղին քահանայք, և տացին անասնոյն և զենցեն»²⁶, «...և սահմանեցին առաջին հարք մեր նախ օրհնեալ աղ տալ նոսրեալն անասնոյն, ապա զենուլ»²⁷:

Անասունը պետք է լինէր կենդանի և ոչ թե մեռած, մորթիւի պետք էր որ դուրս դարարւոյն ու շունչը և բնական շնորհիւնը, որ էր կենդանութիւնը²⁸, Զենքը պետք էր լինէր երկաթից և հատու²⁹: Զենումը պետք էր կատարւի անասունը դեպի արեւելք դարձած³⁰: Անասունի դուրսը պետք էր անշատ վեր մարմնից³¹:

Խոստացալին բերում են «ի դռնս եկեղեցւոյ», որ է գավթը. անասունի վրա դնում են «կարմիր [նարտ] և բամբակ» և ծածկում են «կարմիր հանդերձիւք»: Իսկ Ենորհալին ասում է. «կարմիր արկանելով ծածկել անասուն» և «յեղջիւրսն նարտ» կապել³²:

Զոհացումները զարդարում էին, հղջուրենքին կապում էին «կարմիր և սպիտակ բուրգ»: Եղջուրենքից կախում էին «մլրգա զանազան» (անշուշտ խորհրդանշելով մայր երկրի բարեբերութիւնը) և «եղջուրենքի միջև զետեղում էին մամեղններ»:

Այս ծեսը «ըստ հնոյն օրինի» էր, ինչպես ասում է Ենորհալին, երբ դիտել է տալիս՝ «և զայլան զորս ի տգէտ քահանայից եղեալ է ի ցուցակին, կարմիր արկանելով ծածկել զանասունն և յեղջիւրսն նարտ ըստ հնոյն օրինի, ամենեկին մի առնել զի աւելորդ է. անօգուտ և պատճառ դաթակղութեան»³³:

Հեթանոս հայր, կենդանու արյունը խմելով, «զաշինք էր կնքում», «ազգականական էապ էր հաստատում» իր պաշտած կամ նվիրական նկատած անասունի հետ: Սրանից հայերի մեջ մնացել է մատաղացուի արյունը խմելու և կամ տան սեմին, սյուններին, պատերին քսելու սովորութիւնը:

26 «Գիրք հարցմանց», էջ 366:—«Թուղթ ընդհանրական», էջ 363:

27 «Գիրք հարցմանց», էջ 657:—«Թուղթ ընդհանրական», էջ 365:

28 «Գիրք հարցմանց», էջ 395:

29 Նույն տեղում, էջ 365:

30 Նույն տեղում, էջ 366:

31 Նույն տեղում, էջ 365:

32 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 363:

33 «Գիրք հարցմանց», էջ 369:

Այս սովորության է ակնարկում Մխիթար Գոշը, երբ գրում է, որ աղվեսը մատաղի զենման ժամանակ «զարին ևս լիզուր»: Եվ երբ մեղադրում էին, պատասխանում էր. «նուիրեալ է և աշպես արժան է առնել»³⁴:

Հեթանոսական այս սովորութիւնը արգելել է Ենորհալին. «Մի՛ ոք իշխեսցէ զսեամս դրան օժանել արեամբ դառինն որպէս ասեն զտգիտաց ոմանց թէ առնեն, զի այն հրէական է և որ այնպէս առնէ ընդ անիծիւք է», կամ՝ «Մի՛ ոք տգիտաբար զարինն դառինն ժողովեսցէ, կամ կերիցէ, որպէս լսեմք, թէ առնեն տխմար մարդիկ»³⁵:

Զոհի արյունը խմելու հեթանոսական սովորութիւնը շատ հին է. այդ մասին վկայում է Ագաթանգեղոսը. «...քանզի ուտէին և ըմպէին մարդիկ զարին զոհից անասնոց զիցապաշտութեան...»³⁶:

Հայկական մատաղի և Թրակիայի հույների մատաղի սովորութիւնների անհերքելի նմանութիւնն ու նշանակութիւնը մեզ բերում են այն համոզման, որ Այիոս Իլիասի (Իլիոս—Արեգակ) տոնին, Հյուսիսային Հունաստանում և մանապէս թրակիայում միայն կատարւող վարսակի մատաղի սովորութիւնը և նրա հավատը մնացել է՝ բյուզանդական ժամանակաշրջանում բռնագաղթեցման կամ այլ ձևերով այդ շրջանում հաստատւած մեր ազգակիցներից: Կաղթեցված հայերը, որոնք առհասարակ աղանդավորներ են եղել, իրենց մեջ վառ են պահել արեւի պաշտամունքը և իրենց տարադրության շրջանում իսկ ամուր կապւած են մնացել իրենց սովորութիւններին:

«Այդ պալիլիկաներից մինչև օրս էլ գոյութիւն ունեն ֆիլիպիի և մասնավորապես Սիլվիի շրջանում, իսկ հաղարավորներ Ալեքսիոս Ա-ի (1081—1118 թ. թ.) և հետագա հալածանքներից ազատւելու համար ապաստանել են Հեմոս լեռան (Բալկան) անմատչելի հովիտներում, ուր դեռ ապրում են աշխարհից հեռու... բայց պահելով իրենց հավատալիքները և նրա մաս կազմող արյունոտ մատաղ»³⁷:

34 Մխիթար Գոշ, «Առակներ», Ե., Հայկական ՍՍՏԻ Գիտութիւնների ակադեմիայի հրատ., 1951, էջ 93, սուակ ՂԸ:

35 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 362:

36 «Ագաթանգեղոսի Պատմութիւն», Վենետիկ, 1835, էջ 74:

37 Կ. Պապարիզոպոլս, «Հույն ժողովրդի պատմութիւն», 6-րդ հրատ., Աթենք, 1932, հատ. Դ, էջ 160 (հունարեն): Ստորագծումը մերն է—Մ. Բ.:

